

Давор Јанкулоски*

Македонска академија на науките и уметностите
Истражувачки центар за ареална лингвистика „Бождар Видоески“
Скопје

Формална и семантичка деривација на прасловенскиот глаголски корен *gor- во македонскиот јазик

1. Вовед

Во текот на последниве години во Истражувачкиот центар за ареална лингвистика при МАНУ во фокусот на интерес се наоѓа еден нов пристап кон описот на зборообразувачкиот систем на македонскиот јазик. Пристапот се состои во истражување како се создаваат лексеми во рамките на едно зборообразувачко гнездо, односно групи лексеми деривирани од иста зборообразувачка база во форма на коренска основа (Марковиќ/Тополињска 2019; Солецка 2021).

Поаѓаме од тезата дека нашиот вокабулар претставува одраз на нашата концептуализација на светот. Како израз на потребата во вокабуларот да се вклучи назив за некој нов „објект“ што се појавил во светот околу нас, под влијание на одредени семантички импулси се раѓа нов предикат или т.н. генерички поим (Тополињска 2017: 344). Појавувањето на новите импулси нè наведува да бараме веќе постојна семантичка база во нашиот вокабулар

* Davor Jankuloski, Research Assistant, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Research Center for Areal Linguistics „Božidar Vidoeski“, Skopje, North Macedonia.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1037-7349>.

e-mail: jankuloski@manu.edu.mk.

којашто би можела да послужи за подлога при именувањето на новиот објект, сеедно дали му припаѓа на материјалниот или на апстрактниот свет. Доколку се најде таква база, таа му ја пренесува својата основна семантика на новиот предикат. Оваа појдовна семантика е обединувачка за целото зборобразувачко гнездо и претставува нераскинлива врска во текот на формалниот развој на лексичкиот фонд. Процесот на семантичка деривација го овозможува набљудувањето на системскиот пренос на информации од семантичкиот континуум во лексиконот на јазикот

Марковиќ и Тополињска (2019) покажаа дека овој процес најдобро го отсликуваат прасловенските глаголски основи кои се однесуваат на прототипните човекови позиции и движења со рака. Во нив се задржуваат базичните семантички компоненти, кои понатаму преку процесите на деривација се пренесуваат од човекот и неговиот однос кон просторот и материјалниот свет до мисловниот, апстрактниот, т.е. менталниот свет. Селекцијата на овие основи се базира на уверувањето дека основен клуч кон човековата концептуализација на светот е совладувањето на просторот во којшто човекот се нашол, како и искористувањето на тој простор за подобрување на животните услови и изградба на една осмислена визија на светот што го опкружува, а јазикот во текот на својот развој се обидува на најверодостоен начин да ја отслика таа човекова концептуализација.

Во овој текст ќе се обидеме да ги проследиме процесите на формалната и на семантичката деривација во едно зборобразувачко гнездо чиешто предикати во своето основно значење не се однесуваат на движење или позиција на човекот, но сепак прототипно се поврзани со неговото најстаро окружување. Се работи за дериватите на прасловенската глаголска основа **gor-* и нејзините превојни варијанти, од кои уште во прасловенскиот се образувале термини од културата на огнот.¹

2. Етимолошка анализа

Прасловенските глаголски форми **gorěti* и **grě(ja)ti* ги поврзува заедничкото потекло кое се лоцира во индоевропскиот корен **g^{wh}er-* (сп. Buck 1988: 1077; Pokorny 2007: 1331; Derksen 2008: 179). Овој корен продуцирал богат деривациски процес во дел од индоевропските јазици, а неговата основна семантика примарно се поврзува со концептот на огнот – ‘топли, жешти, свети, сјае’. Паралели, блиски по форма и значење, се регистрираат во староиндиски *gharma-* ‘топлина’, *ghṛṇōti* ‘пламнува, сјае’,

¹ Се претполага дека предците на хомо сапиенсот почнале секојдневно да користат огнот пред околу триста илјади години.

грчки *θερμός* ‘жешко’, како и во балтичките јазици – старопруски *goro* ‘огниште’, литвански *garėti* ‘испари, издиши’, *garas* ‘параа’ итн. (сп. и Skok 1971: 593; Derksen 2015: 165; Трубачёв 1980: 42).

Уште во прасловенскиот, овој корен развил повеќе превојни основи. Деривати во македонскиот јазик среќаваме од основите: **gor-*; **gar-*, добиена со вдолжување на вокалот *o > ō > a*; **žar-*, добиена со вдолжување на *e > ē > a* од превојот **ger-* > **žer-*; и нултиот превој **gr-*.

3. Формална деривација

Прасловенската глаголска основа **gor-* во македонскиот јазик станала продуктивна во рамките на глаголската, како и во именската деривација. Од неа се развила основната непрефиксирана глаголска форма *гори*. Оваа форма овозможила формирање префиксирани деривати, кои со вторична имперфективизација со суфиксот *-ува* образувале видски парови: *вгори – вгорува*, *догори – догорува*, *доизгори – доизгорува*, *загори – загорува*, *згори – згорува*, *изгори – изгорува*, *нагори – нагорува*, *обгори – обгорува*, *огори – огорува*, *погори – погорува*, *подгори – подгорува*. Од истата основа ја среќаваме и придавката *горешт*, која претставува историски остаток од активниот партицип на презентот. Следствено се јавува и глаголот *горешти*, од кого, пак, се развиле префиксирани видски парови: *вгорешти – вгорештува*, *згорешти – згорештува*, *разгорешти – разгорештува*, *поразгорешти – поразгорештува*. Со суф. *-ина* се образувала супстантивизираната форма *горештина*. Меѓу именските деривати ги регистрираме и: *горко*, *горечки*, *горешник*, *гориво*, *горивен*, *горлив*, *обгор*, *изгор*, *изгореница*, *прегор*, *разгор*.

Основата **gar-* не развила богат деривациски процес во македонскиот јазик. Единствениот глаголски дериват е *угари*, од којшто се добиени именските форми: *угар*, *угарок/угарка*, *угарен*, *угарење*. Од оваа превојна основа во македонските дијалекти се зачува и именскиот дериват *гареж*.

Од превојниот корен **žar-* за примарен дериват во прасловенскиот се претполага **žarъ* (Derksen 2008: 554; Фасмер 1967: 35), чијшто континуант во македонскиот го лоцираме во лексемата *жар*. Се извела и непрефиксираната глаголска форма *жари*, од којшто, пак, се формираат префиксирани глаголски деривати: *вжари – вжарува*, *зажари – зажарува*, *разжари – разжарува*, *опожари – опожарува*, *пожари*, *испожари*. Порај нив, со суфиксот *-са* од грчко потекло (со проширување *-o-sa*; в. Конески 2003: 131) од именката *жар* се образувал глаголот *жароса*, чиј видски парник *жаросува* се образувал со суфиксот *-ува*. Меѓу именските деривати од истата основа ги бележиме и: *жариште*, *жаровит*, *жарок*, *жарулка*, *пожар*, како и сложенката *живожарица*.

Особено продуктивен на планот на глаголската деривација во македонскиот јазик бил нултиот превој **gr-*, содржан во прасловенскиот каузативен глагол **grě(ja)ti* (Трубачёв 1980: 116; Derksen 2008: 187). За негов континуант во македонскиот јазик се смета *грее*. Оваа основна, непrefиксирана глаголска форма овозможила формирање префиксирани деривати, кои со вторична имперфективизација образувале видски парови: *догрее* – *догрева*, *загрее* – *загрева*, *изгрее* – *изгрева*, *изнагрее* – *изнагрева*, *нагрее* – *нагрева*, *огрее* – *огрева*, *погрее* – *погрева*, *подгрее* – *подгрева*, *подзагрее* – *подзагрева*, *позагрее* – *позагрева*, *понагрее* – *понагрева*, *поогрее* – *поогрева*, *прегрее* – *прегрева*, *пригрее* – *пригрева*, *разгрее* – *разгрева*, *угрее* – *угрева*. Мошне се фреквентни изведените форми *греен* и *греење*, а меѓу префиксираниите именски деривати од овој корен ги регистрираме *огрев* и *изгрев*.

Коренот **gr-*, проширен со формантот *-но-*, во прасловенскиот го дал дериватот **grъnъ*, односно **grъno* за да значи ‘печка, котел’ (Трубачёв 1980: 210–211; Derksen 2008: 199)². Оваа основа во македонскиот јазик се јавува во именските деривати: *грне*, *грнец*, *грнчар*, *грнчарија*, *грнчарница*, *грнчарство*.

4. Семантичка анализа

Процесот на семантичка деривација овозможува набљудување на асоцијативните низи, кои, задржувајќи ја основната семантика, се пренесуваат од човекот, просторот, времето, односно од реалниот свет, до мисловното, апстрактното, метајазичното, што го претставуваат менталниот свет. Преку анализата на овој процес ќе се обидеме да го проследиме развојот на појдовната, вградена семантика на избраната прасловенска основа.

Семантиката на прасловенската глаголска основа **gor-* и на останатите превојни варијанти се поврзува со културата на огнот, што претставува еден прототипен семантички концепт: ‘**опфатено од оган**’. Доколку се обидеме да го развиеме овој семантички концепт, можеме да забележиме дека од него се издвојуваат повеќе семантички нишки, претставени во различните превојни основи. Со оглед на прототипната врска со човекот и неговото најстаро окружување, при развојот на семантичките нишки треба да ги имаме предвид и пошироките цивилизациjsки и културни околности како главен извор на асоцијација. Овие информации ги декодираме преку процесот на семантичка мотивација.

Во дел од индоевропските јазици се издвоиле два типа називи за оган – првите за да го означат огнот како ‘смртоносен елемент’, од типот на грч.

² Проширувањето со *-n-* се јавува уште во индоевропскиот, имајќи ги предвид старониндиското **ghr̥nā* ‘топлина’, латинското *for̥nāx* ‘печка’ (Vaas de 2008: 235). Всушност, истата основа е содржана и во лексемата *фурна* која се смета за балкански латинизам, веројатно навлезена во македонскиот јазик со посредство на грчкиот (φοῦρνος).

пѣр, и вторите што го означувале ‘активниот персонифициран оган од религиозните култови’, од типот на лат. *ignis* (Buck 1988: 71). Двојниот карактер на огнот е присутен и во народните претстави на Словените (Толстој/Раденковиќ 2001: 64). Огнот е извор на топлина и светлина и е неопходен за животот на човекот, се изедначувал со Сонцето и му се припишувале божествени особини (Вражиновски 2000: 303), а истовремено претставува и животозагрозувачки елемент, притоа имајќи го предвид исконскиот страв на човекот од неконтролираниот оган. Сето ова овозможило семантичките нишки да резултираат како во позитивни, така и во негативни правци, при нивниот пренос од материјалниот во менталниот свет на човекот.

A) Реален свет

Да ги разгледаме примерите³:

1. *Куката **гореше** сета во пламен.*
2. *Ламбата **гореше** цела нок.*
3. *Детето три дена **гореше** од температура.*
4. *Најпрвин се покажа чад, а потоа **згори** и оган.*
5. *Мајка ми го **загоре** млекото.*
6. *Си го **изгоре** јазикот од кафето.*
7. *Земјата **изгоре** без дожд.*
8. *Гредите на таванот за миг **обгорија**.*
9. *Ќе **погориме** неделата од дрвата, па ќе треба да се купат.*
10. *Топлото сонце го **поразгорешти** и тој се слече.*
11. *Домаќинката го **прегоре** ручекот.*

12. *Ковачот ја **жареше** косата за да ја клепа.*
13. *Копривата **жари**.*
14. *Шлаканицата му го **зажари** образот.*
15. *Невнимателни пушачи ја **пожареле** шумата.*
16. ***Пожарот** во старата чаршија ги уништи дуќаните.*
17. *Ја **зажари** печката и ги седна децата околу неа да се **греат**.*

18. *Сонцето силно **грееше**.*
19. *Бабата му ги **изгреа** рачињата на детето измрзнати од снегот.*

³ Сите примери се преземени од *Дигиталниот речник на македонскиот јазик* (<http://www.makedonski.info/>).

20. *Месечината огреа и ја осветли шумата.*
21. *Домаќинката го подгреа вчерашниот ручек.*
22. *Тој ја презреа супата и почна да јаде.*

Ако ги согледаме појдовните семантички нишки кај дериватите од различните превојни степени на прасловенскиот корен *gor-, може да забележиме дека тие споделуваат еден заеднички семантички концепт кој примарно се однесува на односот помеѓу човекот и природата. Овој однос послужил како основа за развојот на прототипниот семантички концепт во повеќе сегменти од реалниот свет.

Од префиксираните деривати во примерите се забележува дека префиксите не влијаеле на поместувањето на семантичките нишки и покрај тоа што носат одредена семантичка модификација, која се однесува единствено на интензитетот или на степенот на реализација на дејството, но не и на вградената семантика на дериватите.

Тесната поврзаност на огнот со концептите ‘топлина’ и ‘светлина’ придонесува под прототипниот семантички концепт ‘опфатено од оган’ да ги подразбираме и значењата ‘опфатено од топлина/светлина (сончева, месечева итн.)’. Оваа семантичка нишка е особено карактеристична за дериватите од нултиот превој *gr-, со оглед на тоа што тие водат потекло од прасловенскиот каузатив *grě(ja)ti.

Меѓу дериватите од основите *gor- и *žar-, во примерите погоре, регистрираме уште една семантичка нишка која се однесува на последиците на процесот ‘горење’, односно на ‘физичкиот резултат од тој процес’. И семантиката на превојната основа *gar- се однесува на последиците, односно на ‘крајниот резултат од процесот’, сп. *гареж* ‘остаток од согорувањето’ или *угарок* ‘што е гламносан, изгорен, поцрнет’.

Б) Ментален свет

По пат на асоцијативни поврзувања, од прототипната семантика, вградена во деривираниите збороформи од реалниот, материјален свет, се мотивирале семантички нишки и во апстрактниот свет на човекот. Доколку ја имаме предвид човековата свест за последиците од неконтролираниот оган, прототипниот семантички концепт лесно резултирал во негативни контексти. Впрочем, она што во реалниот свет го сметаме за последица/резултат од овој процес како што е ‘физичка повреда, оштетување’, во менталниот свет може да се толкува како ‘духовна повреда’. На пример:

1. *Го изгоре до срце.*
2. *Тие обгори ѝ оставија лузни во сеќавањето.*

3. Стануваше сè побесен и пострвен, се виореше и се **горештеше**.
4. Сега, по тие зборови, тој се **вгорешти** и почнува да вика.
5. Од насобраните лутина и гнев се **згорешти**.
6. Говорот на директорот сите ги **разгорешти**.

Од друга страна, пак, концептите ‘топлина’ и ‘светлина’, пред сè, претставуваат позитивни концепти што овозможило оваа коренска основа, преку процесите на формалната и на семантичката деривација, да развие позитивни резултати во менталниот свет на човекот. На пример:

1. *Девојката **гореше** од љубов.*
2. ***Горам** од желба да те слушам како рецитираш.*
3. *Во нас **жарат** силни желби.*
4. *Атмосферата во салата се **вжари**.*
5. *Во неа тлее љубовната **жар**.*
6. ***Пожарот** во неговото срце никако да стивне.*
7. *Погледот од мајчините очи ме **грееше**.*
8. *На лицето му **огреа** насмевка.*
9. *Очите му **огреаја** со радосен сјај.*
10. *Ме **огреа** нејзината убавина.*
11. *Таа ги **подгреала** старите страсти во него.*

5. Заклучок

Прегледот на формалната и на семантичката деривација на наследениот прасловенски корен *gor- (и неговите превојни варијанти) во македонскиот јазик не само што ни ја претстави неговата продуктивност во лексичкиот фонд, туку и ни овозможи да проследиме како македонскиот јазик ги искористил наследените, но и како ги употребил сопствените механизми со цел подлабоко да ја истакне семантичката диференцијација, а притоа пообјективно да го претстави светот во кој суштествува.

Анализата на семантичката деривација на коренот *gor- во македонскиот јазик покажа дека сите превојни варијации, и покрај различните деривациски процеси, споделуваат еден заеднички семантички концепт: ‘опфатено од оган’, што, пред сè, сведочи за нераскинливата врска помеѓу човекот и природата. Семантичките полиња се ширеле со текот на времето во однос на концептуализацијата на светот која еволуирала и преку јазичната комуникација, а цивилизациските, општествените и културните околности во голема мера влијаеле при асоцијативните поврзувања во развојот на семантичките нишки.

Литература

- Вражиновски Т., 2000, *Речник на народната митологија на Македонците*, Скопје: Матица македонска.
- Дигитален речник на македонскиот јазик*, online: <http://www.makedonski.info/>.
- Конески К., 2003, *Зборообразувањето во современиот македонски јазик*, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Марковиќ/Тополињска 2019 = Марковиќ М., Тополињска З., *Македонски – полски. Семантичка деривација на одбрани прасловенски корени*, Скопје: МАНУ.
- Солецка К.М., 2021, *Еволуција на одбрани прасловенски корени за преместување во просторот (македонско ~ полска конфронтација)*, Скопје: МАНУ.
- Толстој/Раденковиќ 2001 = Толстој С.М., Раденковиќ Љ., *Словенска митологија (енциклопедијски речник)*, Београд: Zepher Book World.
- Трубачев О.Н., 1980, *Этимологический словарь славянских языков*, т. 7, Москва: Наука.
- Фасмер М., 1967, *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, Москва: Прогресс.
- Buck C.D., 1988 [1949], *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European*, Chicago: The University Press.
- Derksen R., 2008, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden, Boston: Brill.
- Derksen R., 2015, *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*, Leiden, Boston: Brill.
- Pokorny J., 2007, *Proto-Indo-European Etymological Dictionary*, A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Wörterbuch, Dngnu Association.
- Тополињска З., 2017, *Derivacija semantyczna*, [во:] *Путевима речи, Зборник радова у част Даринки Гортан Премк*, ур. Р. Драгићевић, Београд: Универзитет у Београду, с. 341–344.
- Vaan M. de, 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden; Boston: Brill.

References

- Buck C. D., 1988 [1949], *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European*, Chicago: The University Press.
- Derksen R., 2008, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden, Boston: Brill.
- Derksen R., 2015, *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*, Leiden, Boston: Brill.
- Digitalen rečnik na makedonskiot jazik*, online: <http://www.makedonski.info/>.
- Koneski K., 2003, *Zboroobrazuvanjeto vo sovremeniот makedonski jazik*, Skopje: Filološki fakultet „Blaže Koneski“.
- Markovikj/Topolińska 2019 = Markovikj M., Topolińska Z., *Makedonski ~ polski. Semantička derivacija na odbrani praslovenski koreni*, Skopje: MANU.

- Pokorny J., 2007, *Proto-Indo-European Etymological Dictionary*, A Revised Edition of Julius Pokorny's *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Dnghu Association.
- Solecka K M., 2021. *Evolucija na odbrani praslovenski koreni za premestuvanje vo prostorot (makedonsko ~ polska konfrontacija)*, Skopje: MANU.
- Tolstoj/Radenković 2001 = Tolstoj S.M., Radenković Lj., *Slovenska mitologija (enciklopedijski rečnik)*, Beograd: Zepter Book World.
- Topolińska Z., 2017, *Derywacja semantyczna*, [in:] *Putevima reči. Zbornik radova u čast Darinki Gortan Premk*, ur. R. Dragičević, Beograd: Univerzitet u Beogradu, pp. 341–344.
- Trubachev O.N., 1980, *Etimologičeskij slovar' slavyanskikh yazykov*, Vol. 7, Moskva: Nauka.
- Vaan M. de, 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden, Boston: Brill.
- Vasmer M., 1967, *Etimologičeskij slovar' ruskogo yazyka*, Vol. 2, Moskva: Progress.
- Vražinovski T., 2000, *Rečnik na narodnata mitologija na Makedoncite*, Skopje: Matica makedonska.

Summary

Formal and Semantic Derivation of the Proto-Slavic Verbal Root *gor- in Macedonian Language

In the recent years the employees of the Research Center for Areal Linguistics at the Macedonian Academy of Sciences and Arts have been working on a new approach for the description of the word formation system in the Macedonian language. The approach consists of researching groups of lexemes derived from the same root attested in the Proto-Slavic language. According to Markovikj and Topolińska (2019), one of the most important processes that present the systematic transfer of information from the semantic continuum to the lexicon of the language is the semantic derivation. This process allows the observation of the associative sequences, which retain the basic, initial semantic components, transmitted from the man and from the real physical world to the human mental world. In this paper, the author analyzes the formal and the semantic derivation of the Proto-Slavic root *gor- in the Macedonian language, which has developed several variations since the Proto-Slavic period. The analysis of the initial semantics of the word forms derived from the root *gor- and its variations, showed that they all share a common semantic concept 'covered by fire', which refers to the inseparable relationship between man and nature.

Keywords: Macedonian language, Proto-Slavic verbal roots, word formation nest, prototype concepts.